

HADİSLER ARASINDAKİ İHTİLAFI GİDERME YÖNTEMİ OLARAK TEVAKKUF VE FETHU'L- BÂRÎ'DEKİ ÖRNEKLERİ

Fethullah YILMAZ*

Özet

Bu makalede hadisler arasındaki ihtilâfı gidermek için başvurulan yolların son aşaması olarak kabul edilen tevakkuf konusu ele alınmıştır. Bu konu, tevakkufun tanımı, tevakkufla ilgili terimler, tevakkufun sistem olarak değeri, Hz. Peygamber ve sahâbe-i kiramdan tevakkuf örnekleri başlıkları altında işlenip *Fethu'l-Bârî*'de İbn Hacer'in bu konularla ilgili verdiği örnekler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tevakkuf, tesâkut, imsâk, tahyir, ihtilâfı gidermek, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, ihtilâfü'l-hadis.

Tawaqquf as a Method of Explaining Contradictions Between Hadiths and its Examples in Fath al-Bari

Abstract

This article deals with the method of tawaqquf, the final method employed to solve contradictory narrations. Tawaqquf is explained with respect to its definition, terminology, its value as a system, and practical examples from the Prophet and his Companions. Finally, examples of tawaqquf found in *Fath al-Bari* are discussed.

* Dr., Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni.

Key Words: Tawaqquf, Tasaqut, Imsaak, takhyir, solving contradictory narrations, Ibn Hajar, Fath al-Bari, ikhtilaf al-hadith.

Giriş

Hadis ilimlerinin en önemlilerinden biri, hiç şüphesiz hadisler arasındaki ihtilafı inceleyen muhtelifü'l-hadis ilmidir. İhtilâfü'l-hadis diye de isimlendirebileceğimiz bu ilim dalı, sahih bir hadisin yine kendisi gibi sahih bir hadisle veya şer'î delillerden biriyle zahiren çelişmesinin sebeplerini ve bu çelişkinin hangi yollarla giderildiğini inceler. Hadislerin doğru anlaşılması için hadisçiler bu alana büyük önem vermişler ve bu konuda müstakil eserler ortaya koymuşlardır.¹

İhtilâfü'l-hadisle ilgili yazılan müstakil eserlerin dışında bu meselenin en geniş yer aldığı yerler, hiç şüphesiz şerhlerdir. Şerhlere bu yönüyle bakıldığında onların ihtilafül-hadis koleksiyonu olduğu söylenebilir.² Şerhler, hadisleri birçok açıdan ele almakta ve hadislerin anlaşılması ve yorumlanması açısından önemli bilgiler ihtiva

¹ İhtilâfü'l-hadis'e dikkat çeken ve bu sahada ilk müstakil eseri kaleme alan İmam Şâfiî'dir. (ö. 204/820) Kendisi er-*Risâle* adlı eserinde hadisler arasındaki ihtilaf konusunu teorik olarak ele almış ve ihtilafın çözümünü temin edecek ilkeleri belirlemiştir. İmam Şâfiî *el-Ümm* adlı kitabının son bölümünü oluşturan *İhtilâfü'l-hadis* adlı eserinde çelişkili hadislerin çözüm yollarından bahsederek bu tür hadislerle ilgili örnekler vermiştir. O, bu alanda ortaya koyduğu ilk müstakil eserden dolayı ihtilâfü'l-hadis ilminin kurucusu kabul edilmiştir. İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) çelişkili hadisleri tek tek ele alarak değerlendirdiği *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*'i ve hem metot hem de muhtevâ yönünden ihtilâfü'l-hadis'in bütün karakteristik özelliklerini yansıtan Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu meâni'l-âsâr* adlı kitabı bu alanda yazılan ilk eserlerdir. Ayrıca muhtelifü'l-hadis'le ilgili yapılan çalışmalar için bakınız. Ayhan Tekineş, "Muhtelifü'l-hadis", *DİA*, XXXI, 74-77.

² Bkz. Köktaş, Yavuz, *Fethu'l-Bârî ve Umdetü'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009, s. 187.

etmektedir.³ Şarihler ele aldıkları hadisleri bütün yönleriyle incelemiş, varsa rivayetler arasındaki ihtilafı gidermeye çalışmışlardır. Hadislere yöneltilen tenkitlere yer vererek bunları değerlendirmiş ve hadislerle ilgili akla gelebilecek muhtemel sorulara da cevap vermişlerdir. İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) 813/1410 yılında yazmaya başlayıp da 29 yılda tamamladığı⁴ *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhî'l-Buhârî* adlı eseri de ihtilafı hadislerin değerlendirilmesi açısından zengin bir kaynaktır. İbn Hacer bu eserinde bu tür hadisleri bütün yönleriyle değerlendirerek hadisler arasındaki ihtilafı gidermeye çalışmıştır.

Âlimler hadisler arasında görülen ihtilafın giderilmesi için bir kısım yöntemler kullanmışlardır. Bu konuda genellikle hadis usûlü âlimlerinin kullandığı yöntemler sırasıyla şunlardır: 1. Cem' ve telif 2. Nesih 3. Tercih 4. Tevakkuf.⁵

³ Şerh'in tanımı ve özellikleri için bkz. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhus-saâde*, II, 34; Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I-II İstanbul 1971, 35-37; Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İFAV, İstanbul 1997, s. 53-159.

⁴ İbn Hacer, 813/1410 yılında *Hedyu's-Sârî*'yi tamamladıktan sonra Sahîh-i Buhârî'nin şerhine başladığını belirtmektedir. (İbn Hacer, *İntikâdü'l-i'tirâz fi'r-red ale'l-Aynû fi şerhi'l-Buhârî*, I-II, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî, Subhî b. Casim Samerrai, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1993, I, 23)

⁵ Bkz. İbnu's-Salah, Takıyyuddîn Ebû Amr Osmân b. Abdirrahman eş-Şehrîzürî, *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve mehasinü'l-istilah*, thk. Âişe Abdurrahman, Dâru'l-Maârif, Kahire 1989, s. 257-258; Nevevi, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, *et-Takrîb li'n-Nevevî fennu usûli'l-hadis*, Mektebetü Muhammed Ali Sabih, Kahire 1388/1968, s. 43; İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer, *el-Bâisü'l-hasîs fi ihtisâri Ullûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1408/1987, s. 175; Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdirrahman b. Ebî Bekr, *Tedrîbu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1399/1979, II, 198; Cezâirî, Tâhir b. Salih Ahmed, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, el-Matbaatü'l-Cemaliyye, Mısır 1328/1910, s. 235; Ahmed Naim, Babanzâde *Sahîh-i Buhârî Tecdî-i Sarih Tercemesi (Mukaddime)*, DİB Yayınları, Ankara 1957, I, 251; Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1982, s.219.

Sihhat ve zayıflık bakımından aynı derecede iki müteâruz hadis arasındaki ihtilaf ilk önce aklî ve naklî delillerle her iki hadisle de amel etme imkânını sağlayacak şekilde giderilir. Bu yönteme cem' ve telif denir. Bu yöntemle iki hadis arasında görünen ihtilafın gerçekte değil, zahirde olduğu açıklanır. İhtilafı hadislerin arasını cem' ve te'lif etmek mümkün olmadığında onların vürûd tarihlerine bakılarak ihtilaf, nesih ile giderilir. Geçerli olan sonraki hükme nâsîh, ortadan kalkan önceki hükme ise mensûh denir. Bu durumda mensûh ile amel edilmez. Bu iki yöntemin uygulanamadığı yerde ise usule uygun bir şekilde bir hadisi seçme işlemi gerçekleştirilir ki buna da tercih denilir. Cem' ve telif işleminin sonucunda her iki hadisle amel etme imkânı varken, nesih ve tercih yöntemleri sonucunda ise hadislerden sadece biriyle amel edilmektedir. İbn Hacer hadislerin her biriyle amel edilmeleri fikrini benimsediğinden onun eserinde özellikle cem' ve te'lif örneklerinin daha fazla yer tuttuğu tespit edilmiştir.⁶

Bu üç yöntemle de ihtilafın giderilmediği durumlarda ise âlimler, çözüm için beklemeyi ifade eden tevakkuf yöntemine başvurmuşlardır. Cem', nesih ve tercih meseleleri âlimler tarafından müstakil olarak ele alınmasına rağmen tevakkuf konusu bir çözüm ifade etmediğinden ne gelenekte ne de modern dönemde üzerinde çok durulmuş bir konu değildir. Biz bu makalemizde bu alanda daha sonra yapılacak çalışmalara kapı aralamak amacıyla hadîşçilerin ihtilafı hadislerin çözümünde dördüncü ve son yöntem olarak belirlediği tevakkufu nasıl değerlendirdiklerini inceleyeceğiz. Tevakkufun manasını, tevakkufla ilgili terimleri, tevakkufun metod olarak değerini, Hz. Peygamber (s.a.s) ve sahabe-i kiramdan tevakkuf örneklerini inceleyip *Fethu'l-Bârî*'de İbn Hacer'in bu konularla ilgili verdiği örnekleri değerlendireceğiz.

⁶ Bkz. Yılmaz, Fethullah, *Fethu'l-Bârî'de İhtilâflı Hadislerin Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 29-294, MÜSBE, İstanbul 2013.

I. Tevakkufun Tanımı

وَقَفَّ kökünden gelen tevakkuf sözlükte; “durmak, beklemek, kaçınmak”⁷ anlamlarına gelir. İstilahî olarak ise tevakkuf; “müteâriz hadislerden hiçbirisi ile amel etmemek, herhangi biri ile amel etmeyi gerektirecek bir tercih delilinin ortaya çıkışına kadar beklemek”⁸ şeklinde tarif edilmektedir. Kısacası hadis istilâhı açısından tevakkuf; “aralarındaki zıtlık için bir çözüm bulunamayan hadislerin hiçbirisiyle, bir çözüm bulununcaya kadar amel edilmemesi”⁹ manasına gelir.

Tevakkuf, hadisler arasındaki ihtilafı gidermek için başvurulan yolların son aşaması olarak kabul edilmiştir.¹⁰ Hadisler arasındaki ihtilafın giderilmesinde, çözüm metotlarından (cem’ ve telif, nesih, tercih) biriyle teâruz halledilemiyorsa, son çare olarak tevakkufa başvurulur. İbn Hacer de aralarında ihtilaf bulunan hadislerin çözümünde, önce cem’ ve telife; bu mümkün olmuyorsa, tarih araştırması yapılarak neshe; neshe işaret eden bir delil yoksa takviye ve tercihe; o da mümkün değilse, tevakkufa gidileceğini bildirmektedir.¹¹

İbn Hacer’in öğrencisi Sehâvî tevakkuf işlemini şöyle açıklamıştır: “Müçtehid tercihe gidecek bir delil bulamazsa ya kendisi veya ulemâdan bir başkası için bir tercih sebebi ortaya çıkıncaya kadar her iki hadisle de amel etmekten çekinir. (tevakkuf eder)”¹²

⁷ İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim, *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Daru Sadr, Beyrut 1990, vki md.

⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 40.

⁹ Aydın, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, Hadisevi Yayınları, İstanbul 2006, s. 321.

¹⁰ Demir, Osman, “Tevakkuf”, *DİA*, XL, 579.

¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar şerhu Nuhbeti'l-fiker*, thk. Salah Muhammed Uveyza, Dâru'l-Hayr, Beyrut, 1409/1989, s. 16.

¹² Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammedî, *Fethu'l-mugîs şerhu elfiyeti'l-hadis li'l-el-râki*, I-III, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, III, 77.

Buna göre müteâriz hadislerden birinin tercih edilememesi durumunda sahih hadislerin reddedilmesi söz konusu olamaz. Zira her iki rivayetin terkinde hükmedilmesi burada sahih bir rivayetin olmaması anlamına gelir. Hâlbuki tevakkufta rivayetlerden birini, tercih edilmesini sağlayacak delile ulaşmıca kadar bir bekleyiş vardır. Bu konuda başka bir âlimin bulacağı bir tercih sebebi ile tevakkuf edilen belirsiz durumdan çıkılabilir. Nitekim İbn Hacer eserinde, başka bir âlimin bulacağı tercih sebebinin, tevakkuftan kurtulmaya yeteceğini ve bunun da normal bir durum olduğunu savunmaktadır.¹³

Yukarıda yapılan tariflerden de anlaşıldığı gibi tevakkuf, aslında belli bir çözümü değil, çözümü beklemeyi ifade etmektedir. Zira bu durumda sanki böyle bir nass yokmuş gibi müteâriz olan hadislerin hiç biriyle amel edilmeyip bir tercih sebebi belirinceye kadar bekleme öngörülmüştür. Ancak bu bekleyiş aynı zamanda yeni veriler elde edilinceye kadar araştırmayı sürdürmek anlamına geldiğinden, tevakkuf bir çözüm metodu olarak kabul edilmiştir.¹⁴

Tevakkuf, görüş beyan etmemek gibi görünse de aslında bundan daha farklı bir mana ifade etmektedir. İbn Hacer bulûğ çağına gelmeden ölen müşrik çocukların durumu ile ilgili farklı on görüşe yer vermekte; bunlardan birine göre tevakkuf edileceğini; diğer bir görüşe göre ise bu konuda fikir beyân edilemeyeceğini (imsâk) belirtmektedir. Bunları farklı iki görüş olarak değerlendiren İbn Hacer, tevakkuf etme ile fikir beyân etmeme veya susma (imsâk) arasında ince bir farkın bulunduğunu belirtmektedir.¹⁵ İbn Hacer'in

¹³ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 40.

¹⁴ Bkz. Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları*, s. 219; Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları: Tarih, Usûl, Tenkit, Yorum*, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 232.

¹⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhî'l-Buhârî*, I-XIII, thk. Abdülkâdir Şeybe el-Hamd, Mektebetü Melik Fahd, Riyad 1421/2001, III, 291.

konuyu bu şekilde değerlendirmesi, onun tevakkufu çözümün bir parçası olarak kabul ettiğini göstermektedir.

II. Tevakkufla İlgili Terimler

Âlimler bazen tevakkufla ilgili olarak tesâkut ve tahyir terimlerini de kullanmışlardır. Fıkıh usûlünde tesâkut, müteâriz iki delilin delil olmaktan düşmesi ve onlardan daha aşağı derecede olan delil ile veya berâet-i asliyye'ye yani hiç hüküm vârid olmamış gibi ilk hâle göre istidlâl etme manasına gelmektedir.¹⁶ Delillerin teâruzunda, delillerin birini diğerine tercih edilemediği durumlarda ikisinin de hükmünün düşürülmesi manasına gelen terk veya tesâkut terimlerini tevakkuf anlamında kullananlar olmuştur. Ancak hadisçiler, bu konuda tevakkuf terimini kullanmayı tercih ederlerken aynı manayı ifade eden terk ve tesâkut terimlerini daha çok fıkıhçılar kullanmıştır.¹⁷ İbn Hacer de hadisçiler açısından “tevakkuf” teriminin kullanılmasının, “tesâkut” teriminin kullanılmasına nispetle daha uygun olduğunu belirtmektedir.¹⁸

Mu'tezile âlimleri, ihtilaf durumunda delillerin her ikisinin birden düşürülmesi (tesâkut) gerektiğini söylemişlerse de¹⁹ onların çokça başvurduğu bu metoda Ehl-i sünnet âlimleri itibar etmişlerdir. Zira tesâkutta iki hadis de terk edilirken tevakkufta ikisi de başka bir tercih sebebi ortaya çıkıncaya kadar bekletilir.

¹⁶ Hasan, Osman b. Ali, *Menhecü'l-istidlâl alâ mesâil-i-i'tikâd inde ehli's-sünneti ve'l-cemâat*, Mektebetü'r-Rüşt, Riyad, 1993, I, 325.

¹⁷ Çakan, İsmail Lütfi, *a.g.e.*, s. 220.

¹⁸ İbn Hacer el-Askânî, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 40.

¹⁹ Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Osmâniyye*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Kahire 1374/1955 s. 145-148; *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-II, nşr. Hasan es-Sendûbî, Tunus 1990, II, 115.

Tevakkufla ilgili kullanılan diğer bir terim ise “*tahyir*”dir.²⁰ Tahyir, tercihe imkân bulunmayacak şekilde teâruz eden iki delilden birini seçme hususunda müçtehidî muhayyer bırakan bir yöntemdir. Daha çok fıkıhçılar tarafından kullanılan “*tahyîr*” usulü de tevakkufa benzemektedir. Ancak bazen biri bazen de öteki ile amel etmeyi ifade eden tahyirin, manası bakımından ‘amelsizlik’ demek olan tevakkuftan farklı bir usul ve prensip olduğu açıktır.²¹ Meselâ Allah Resûlü’nün “*Helâl de bellidir, haram da. Bu ikisi arasında insanlardan çoğunun bilmediği şüpheli şeyler vardır. Kim şüphelilerden korunursa dini ve ırzını (şahsiyetini) korumuş olur. Kim de şüpheli şeylere düşerse harama düşer...*”²² hadisindeki şüpheli şeylerin hükmüyle ilgili haram ve mekruh görüşü belirtilmesine (tahyir) rağmen İbn Hacer bir başka görüşe göre de bu konuda tevakkuf edildiğini söyleyerek bu kavramların birbirinden farklı olduğuna işaret etmektedir.²³

III. Hz. Peygamber (s.a.s) ve Sahâbeden Tevakkuf Örnekleri

Hadislerin ihtilafında bir çözüm metodu olarak bilinen tevakkuf, aynı zamanda kişinin bilmediği bir meselede kesin bilgiye ulaşıncaya kadar susmasını da ifade etmektedir. Bu manada aslında ilk tevakkuf örnekleri Hz. Peygamber’in (s.a.s) ve sahâbenin hayatında görülmektedir. İbn Hacer’in eserinden bu konuda şu örnekler zikredilebilir:

1- Buhârî “Hz. Peygamber Kendisine Vahiy İndirilmeyen Konularda Soru Sorulduğunda ‘Bilmiyorum’ der veya Kendisine O

²⁰ Bkz. Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî, *İrşâdu'l-fuhûl ila tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1356/1937, s. 273; Cezâirî, *Tevcihu'n-nazar*, s. 228; İsmail Hakkı, İzmirli, *İlmi-hulâf*, Hukuk Matbaası, İstanbul 1330/1914, s. 212.

²¹ Çakan, İsmail Lütfî, *a.g.e.*, s. 220.

²² Buhârî, İman 39.

²³ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, I, 155.

Konuda Vahiy İnceye Kadar Cevap Vermezdi...” başlığı altında, Câbir b. Abdillâh hastalandığında Resûlullah’a “Malım hakkında nasıl hükmedeyim, malım hakkında nasıl davranayım?” diye sorduğu zaman Resûlullah’ın kendisine miras âyeti ininceye kadar cevap vermediğini nakletmiştir.²⁴ Buhârî kullandığı bu başlıkla Hz. Peygamber’in kendisine vahiy gelmeyen konularda tevakkuf ettiğini belirtmiş ve burada verdiği hadislerle de bunun örneklerini göstermiştir.

2- Yahudilerin ruh hakkında soru sormalarına karşı Hz. Peygamber’in ruh ile ilgili “*Bir de sana ‘rûh’ hakkında soru sorarlar. De ki: Rûh Rabbimin emrindedir, O’nun bileceği işlerdendir. Size sadece az bir ilim verilmiştir.*” (İsrâ Sûresi 17/85) âyeti nâzil oluncaya kadar bir müddet susup onlara hiç cevap vermemesi de,²⁵ Hz. Peygamber’in kendisine bilgi verilmeyen bir konuda tevakkuf etmesine örnek olarak verilebilir.

3- Hz. Ömer, Hz. Peygamber’in huzurunda İbn Sayyad’ın deccâl olduğuna dair yemin ettiğinde, Resûlullah ona tepki göstermemiştir.²⁶ Bu hadisin açıklamasında İbn Hacer Beyhakî’den (ö. 458/1066) naklen, Hz. Peygamber’in bu konuda fikir yürütmeyip de sükût etmesini bir manada tevakkuf ettiğine örnek olarak göstermektedir.²⁷

Bu örneklerde Hz. Peygamber’in tevakkuf ettiği belirtildiği gibi sahâbenin de, hakkında kesin bilgiye sahip olmadığı meselelerde tevakkuf ettiği görülmektedir. Bu konuda *Fethu’l-Bârî*’den şu örnekler verilebilir:

²⁴ Bkz. Buhârî, İ’tisâm 8.

²⁵ Buhârî, Tefsîru Sûreti İsrâ 13.

²⁶ Bkz. Buhârî, İ’tisâm 23.

²⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, XIII, 338-339.

1- Şeybânî, Abdullah b. Ebî Evfa'ya Hz. Peygamber'in recm cezasını Nûr sûresinden önce mi yoksa sonra mı uyguladığını sorduğunda onun "Bunu bilmiyorum" diye cevap verdiğini nakletmiştir.²⁸ İbn Hacer bu örnekte olduğu gibi, sahâbenin bazı meseleleri bilemeyeceğini ve bu durumda onun "Bunu bilmiyorum" deyip tevakkuf etmesinin onun açısından ayıp ve kusur olmadığını söylemektedir. Aksine sahâbenin bu konuyu araştırdığını gösterdiğini belirten İbn Hacer bunun övülecek bir durum olduğunu ifade etmektedir.²⁹

2- İbn Ömer, kendisine gelerek "Pazartesi günü oruç tutmayı adayıp da o gün bayrama denk geldiğinde kişi ne yapar?" diye soran kişiye kesin bir fetva vermeyip de "Allah adağı yerine getirmeyi emretmiştir, Hz. Peygamber de bugün oruç tutmayı yasaklamıştır"³⁰ diye cevap vermesini İbn Hacer, İbn Ömer'in bu konuda tevakkuf ettiğine örnek olarak göstermektedir.³¹

İbn Hacer, Buhârî'nin hadisler arasındaki ihtilafı, bazen bâb başlıklarıyla giderdiğini belirtmektedir.³² Bundan dolayı "Buhârî'nin fıkhı, bâb başlıklarındadır" denilmektedir. İbn Hacer, İbn Müneyyir'in (ö. 695/1296), *el-Haşiye'*sinden naklen, hakkında kesin hüküm verilemeyen içtihadî meseleler hakkında bâb başlığında mübhem bir ifade kullanarak Buhârî'nin (ö. 256/870) de tevakkuf ettiğini ifade etmektedir.³³ "İntihar Eden Kişinin Durumu", "Hayız

²⁸ Buhârî, Hudûd 37.

²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XII, 173.

³⁰ Buhârî, Savm 67.

³¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, IV, 281.

³² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, IX, 435. Ayrıca Sahîh-i Buhârî bağlamında İmam Buhârî'nin muhtelifü'l-hadis konusundaki metodu ve bunun hadisi nebeviyi anlamaya etkileri konusunda Mutib b. Salim b. Ceber el-Humeşî tarafından bir tebliğ sunulmuştur. Sahihayne Destek Sempozyumu, Câmîatü'l-Ürdüniyye, 14-15 /07/ 2010.

³³ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, III, 269.

Olan Kadının Durumu”, “Arefe Günü Oruç Tutmak” vb. başlıklarla Buhârî bu konularda âlimler arasında farklı görüşlerin bulunduğuna işaret ederek kendi görüşünü belirtmemiştir.

İbn Hacer bazı ihtilafı hadislerle ilgili farklı değerlendirmelere ve yorumlara delilleriyle birlikte yer vermekle birlikte bu konuda kendi görüşünü de belirtmemektedir. Meselâ cenaze namazında Fatıha sûresinin okunup okunmaması, dua ederken ellerin omuz hizasına kadar kaldırılması ve hırsızın elinin kesilmesini gerektiren nisab miktarı vb. konularda farklı rivayetlere ve yorumlara yer veren İbn Hacer, bu konularda kendi fikrini beyân etmeyip bir manada tevakkuf etmektedir. Bunlara benzer birçok meselelerde değerlendirmelerinin sonunda onun *وَاللّٰهُ اَعْلَمُ* ifadesini kullanması da onun bu manada tevakkufa çokça yer verdiğini göstermektedir.

IV. Tevakkufun Metod Değeri

Belirli bir çözümden ziyade çözüm beklentisini ifade eden tevakkufun bir metod olarak değeri tartışılmıştır. Sahih hadislerde gerçek manada bir teâruzun olduğunu kabul etmeyenler tevakkuf üzerinde hiç durmamışlardır. Hadisler arasında cem’, nesh ve tercih usullerinden biri ile çözülemeyen ihtilafın olmadığını düşünenler için tevakkuf, nazarî ve pratik bir değer ifade etmemektedir. Nitekim İbn Huzeyme (ö. 312/923) “Allah Resûlü’nden sahih senedle gelmiş birbirine zıt iki hadis bilmiyorum; kimin elinde böyle hadis varsa getirsin telif edeyim”³⁴ ifadesiyle, telifi mümkün olmayan iki sahih hadisin bulunmayacağını, ihtilafın cem, nesh veya tercih ile bir şekilde telif edeceğini ve tevakkufa gerek kalmayacağını vurgulamaktadır. Bu anlayışa sahip olanlar eserlerinde tevakkufu, teâruzun giderilme yolları içerisinde zikretmemişlerdir.

³⁴ İbnü’s-Salah eş-Şehrîzûrî, *Ulumu’l-hadis*, s. 170; Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivaye*, Dâru’l-Kütübi’l-Hadise, Kahire 1972. s. 432-433.

Hadisler arasındaki ihtilafta cem, nesih ve tercih usullerinden sonra tevakkufu bir çözüm yöntemi olarak düşünenler ise nazarî olarak bunu kabul etmekle birlikte uygulamada tevakkufun tek bir örneğinin dahi bulunmadığını ifade etmişlerdir.³⁵ İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) "Hz. Peygamber'in birbirine muarız iki hadisi olsun da o ihtilaftan kurtulmanın bir yolu bulunmasın, böyle bir şey yoktur. O iki hadisten birini ya kitaptan veya başka bazı delillerden birine uygun olmasıyla tercih etmek mümkündür"³⁶ sözü tevakkufun pratikte mümkün olmayacağını ifade etmektedir. Nitekim Şah Veliyullah ed-Dihlevî de (ö. 1176/1762) "Tevakkuf, patrikte hemen hemen hiç yeri olmayan tamamen farazî bir hal çaresidir"³⁷ diyerek tevakkufun nazarî olduğunu bunu misallendirmenin mümkün olmadığını belirtmiştir.³⁸

Aralarında ihtilaf görünen hadisler cem, nesih ve tercih ile çözüme kavuşturulamadığında, tevakkufun da bir çözüm metodu olduğunu vurgulayanlar ve bunun az da olsa örneklerinin bulunduğunu iddia edenler bulunmaktadır.³⁹ Neticede bazı âlimler tarafından tevakkuf edilen ihtilafı bir durumun başka âlimler tarafından kabul edilmeyip de çözüme kavuşturulması tevakkufun

³⁵ Şatibî, Ebû İshâk İbrahim b. Musâ b. Muhammed, *el-Muwâfakât fi usûli's-şerîa*, I-IV, thk. Abdullah Dıraz, Kahire ts., IV, 294.

³⁶ Bkz. Ebû Zehra, Muhammed, *İmam Şâfiî: Hayatuhu ve asruhu*, (İmam Şâfiî), trc. Osman Keskiöğlü, DİB Yayınları, Ankara 1969, s. 219.

³⁷ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, Ebû Abdilaziz Abdirrahim b. Vecihiddin, *Hüccetüllahi'l-bâliğâ*, I-II, trc. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, I, 294.

³⁸ Geniş bilgi için bkz. Berzencî, Abdüllatif Abdullah Azîz, *et-Teâruz ve't-tercih beyne'l-edilleti's-şer'iyye*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993 I, 272. Cezâirî, sika râviler tarafından tevilsiz olarak rivayet edilmiş tevile muhtaç haberler konusunda tevakkufu yeğ tuttuğunu misal vermeksizin kaydetmektedir. Cezâirî, Tâhir b. Salih Ahmed, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, el-Matbaatü'l-Cemaliyye, Mısır 1328/1910, s. 225.

³⁹ Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, s. 224-226; Şâkir, Ahmed Muhammed, *el-Baisü'l-hasîs şerhu ihtisârî ulûmi'l-hadis*, Matbaatu Muhammed Kahire, 1377/1957, s. 170.

içtihadî bir durum olduğunu göstermektedir. Bu konuda âlimlerin bilgilerinin aynı olmaması ihtilafa yaklaşımı farklı kılmaktadır. Bazen de aradan geçen zaman, bazı hakikatlerin ortaya çıkması, önceden tevakkuf edilen bir meselenin sonradan vuzuha kavuşmasına vesile olmaktadır.

V. Tevakkufun Mahalli

Tevakkuf, metin ve sened yönünden tenkit için yeterli veri bulunmadığında değerlendirmeyi ertelemek ve askıya almak, yeni veriler elde edilinceye kadar araştırmayı sürdürmek anlamına gelmektedir.⁴⁰ Bu tarife göre tevakkufun sadece aralarında ihtilaf olan hadislerde gerçekleşmediğini sahih bir hadisin tam anlaşamadığı veya anlama gayretinin sonuçsuz kaldığı yerlerde ve hakkında nassın bulunmadığı meselelerde de âlimlerin tevakkuf ettiği görülmektedir. Bu kısımda *Fethu'l-Bârî*'de bulunan tevakkuf örnekleri hem ihtilafı ve müşkil hadisler açısından hem de nassın bulunmadığı meseleler açısından ele alınarak değerlendirilecektir.

A. İhtilâflı Hadislerde Tevakkuf

İki sahih hadis teâruz ettiğinde bütün yollar denenmesine rağmen iki hadisten birinin tercih edilememesi hâlinde bu konuda fikir beyân edilmeyip tercih ettirici başka bir karine bulununcaya kadar iki hadisle de amel edilmediği belirtilmişti. Âlimler bu durumun nazarî olduğunu bunun uygulamada örneğinin bulunmadığını ifade etmişlerdir. Ancak hadisler arasındaki teâruzu giderme yolları içtihadî bir mesele olduğu için bir kısım âlimlerin bazı ihtilâflarda tevakkuf ettikleri görülmektedir.

Meselâ, Hz. Enes'ten rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber'in vefatına kadar, sabah namazında kunut yaptığı yani

⁴⁰ Polat, Selahattin, *a.g.e.*, s. 232.

namaz kılariken ayakta dua ettiği haber verilirken⁴¹ yine Hz. Enes'ten rivayet edilen başka bir hadiste ise O'nun biraz kunut yapıp sonra terk ettiği haber verilmiştir.⁴² Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), Hz. Enes'in rivayetlerinin "İki haber teâruz edince tesâkutla her ikisi de amelden düşer" kâidesince iki hadisle de amel edilmediği ve geriye Hanefîlerin benimsediği İbn Mes'ûd'dan nakledilen "Hz. Peygamber bir ay müddetle bazı Arap kabilelerine beddua ederek kunut yaptı, sonra terk etti"⁴³ hadisinin kaldığını söylemiştir.⁴⁴

Mervân el-Asfar, Hz. Peygamber'in ashâbından birinden -ki o İbn Ömer'dir- bu "İçinizdekileri açığa vursanız da, gizleseniz de..." (Bakara Sûresi 2/284) âyetinin neshedildiğini nakletmiştir.⁴⁵ İbn Hacer, İbn Ömer'e nispet edilen nesih iddiasının kim tarafından ifade edildiğini tespit edememektedir. Çünkü bir sonraki rivayette bu ifade "Hz. Peygamber'in ashâbından birinden -öyle sanıyorum ki o, İbn Ömer'dir-..." şeklinde şüpheyle geçmektedir. Ayrıca sahih bir rivayette de bu hadisler muâzır olarak İbn Ömer'in bu âyetin mensûh olduğunu bilmediği nakledilmiştir. Bu çelişkili rivâyetlere yer veren İbn Hacer, neticede bu sahâbînin İbn Ömer olması konusunda tevakkuf edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁴⁶

⁴¹ İbn Hanbel, III, 162; Abdürrezzâk, *Musannef*, III, 110; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 405.

⁴² Müslim, *Mesacid* 304; İbn Mâce, *İkâmetu's-salât* 145; İbn Hanbel, III, 167, 180.

⁴³ Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I-IV, thk. Muhammed Zühri en-Neccâr, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammed, Kahire 1399, I, 245; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VIII, 457.

⁴⁴ Bkz. Ebû Zeyd Ömer b. İsa ed-Debusi, *Te'sisü'n-nazar*, nşr. Zekeriyâ Yûsuf, Matbaatü'l-İmam, Kahire ts. s. 85; Çakan, İsmail Lütüfî, *a.g.e.*, s. 223; Canan, İbrahim, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, I-XVIII, Ankara 1988, II, 165-166. Kunutla ilgili hadislerin değerlendirilmesi için bkz. Kuzudişli, Bekir, *Kunut Hadisleri ve Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 2001.

⁴⁵ Buhârî, *Tefsir Bakara* 54.

⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 55. İbn Hacer başka hadislerde bu sahâbenin İbn Ömer değil de İbn Abbas olduğunu İbn Ömer'in önce bu nesih olayını bilmediğini ancak daha sonra bunu öğrenince İbn Abbas'tan sahâbe

Amr b. Selime'nin yedi yaşında iken kabilesine imamlık yaptığı nakledilmiştir.⁴⁷ Ayrıca Ebû Dâvûd'un naklettiği rivayete göre Amr b. Selime şöyle demiştir: "Kendi kabilemin yanında bulunduğum bütün vakitlerde imam ben oldum."⁴⁸ Bu hadisler İbn Abbas'tan merfû olarak nakledilen temyiz çağına girmemiş küçüklerin namaz kıldıramayacağı ile ilgili rivayetle⁴⁹ çelişmektedir. İbn Hacer bu rivayetlerin ihtilafında Ahmed b. Hanbel'in tevakkuf ettiğini söylemektedir.⁵⁰

Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber "Müslümanlardan, ergenliğe ulaşmamış üç çocuğu ölen herkesi, Allah onlara (çocuklara) olan merhameti sebebiyle cennete koyar"⁵¹ buyurmuştur. Zeyn b. Müneyyir (ö. 695/1296), bu hadise göre anne-babalarının cehenneme girmesine perde olan müslüman çocukların, kendilerinin cehenneme hiç girmeyeceğini söylemiştir. İmam Nevevî (ö. 676/1277) de, âlimlerden görüşleri muteber olanların, bu konuda icmâ ettiklerini bildirmiştir. Ancak Hz. Âişe'nin ensârdan bir çocuk öldüğünde "Ne mutlu ona! Ne bir kötülük işledi, ne de kötülük ona bulaştı" demesi üzerine Hz. Peygamber'in "Ya öyle değilse ey Âişe! Allah cennet için oraya girecek kimseler yaratmıştır"⁵² diye buyurduğu hadis, Enes

mürseli olarak rivayet ettiğini bildirmiş olabileceğini belirtmektedir. (İbn Hacer, a.y.)

⁴⁷ İbnü'l-Esir, Ebu's-Saadât Mecdüddin Mübarek b. Muhammed, *Câmiü'l-usûl min ehâdîsi'r-Resûl*, I-XV, thk. Abdülkadir Arnaut, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1970-1991, XII, 448.

⁴⁸ Ebû Dâvûd, Salât 61.

⁴⁹ Abdürrezzâk, *Musannef*, I, 487.

⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, a.g.e., II, 217. İbn Hacer Amr b. Selime'nin bu yaşta iken namaz kıldırıldığına dair bilginin Resûlullah'a ulaşmamış olabileceğini söylemektedir. Ayrıca bazıları Amr b. Selime'nin kıldırılmış olduğu namazların nafile namazlar olabileceğini nakletmektedir. (İbn Hacer, a.y.)

⁵¹ Buhârî, Cenâiz 91.

⁵² Müslim, Kader 30; İbn Mâce, Mukaddime 10.

hadisiyle çelişmektedir. İbn Hacer, Hz. Âişe'den gelen bu hadis sebebiyle bazılarının bu konuda tevakkuf ettiklerini belirtmektedir.⁵³

B. Müşkil Hadislerde Tevakkuf

Hadislerin teâruzunda tevakkuf edildiği gibi anlaşılmasında problem olan müşkil ve müteşabih hadislerde de tevakkuf edilmiştir. Özellikle gayb ve ahiretle ilgili konulardaki müşkil hadislerin anlaşılmasında kimi âlimler zorlama teviller yaparken kimileri ise bu tevilleri kabul etmeyerek susmayı yani tevakkuf etmeyi tercih etmişlerdir. Muâriz hadislerde tevakkuf, bir hadisi diğerine tercih etmek için beklemeyi ifade ederken, müşkil hadislerde tevakkuf ise hadisin anlamının sonradan ortaya çıkmasını beklemektir. Nitekim İbn Hacer, bazı konularda "Ben şimdilik bu konuda susmayı, hüküm vermemeyi tercih ediyorum. Belki ileride Allah Tealâ bana onun açıklamasını yapma imkânı bahşeder"⁵⁴ diyerek bu konulardaki tevakkufun muvakkat olabileceğini belirtmektedir.

İbn Hacer'in eserinde, hadislerin ihtilafında tevakkuf edildiğine dair pek fazla örnek olmamasına rağmen müşkil meselelerde tevakkuf edildiğinin örnekleri daha fazla yer almaktadır. Abdullah b. Mes'ûd'a birisi, komutanın kendisini gücünün yetmeyeceği işlerle yükümlü tutması karşısında ona itaat edilip edilmeyeceği hususunu sorduğunda buna cevap vermekte zorlanan İbn Mes'ud soru sahibine özel bir cevap vermeyip genel nitelikli bir açıklama yapmıştır.⁵⁵ İbn Hacer, burada anlatıldığı gibi bir soruya verilecek olumlu veya

⁵³ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, III, 288. İbn Hacer, bazılarının tevakkuf ettiği bu konuyu, Hz. Peygamber'in bu sözüyle Hz. Âişe'nin delilsiz olarak bir meselede kesin hüküm vermesini yasakladığını, ya da bu sözü, müslümanların çocuklarının cennetlik olduğu konusunda kendisine vahiy verilmeden önce söylemiş olabileceğini ifade ederek bir açıklık getirmektedir. (İbn Hacer, *a.y.*)

⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 303.

⁵⁵ Bkz. Buhârî, Cihâd 111.

olumsuz cevabın her ikisi de problem doğuracaksa bu durumda İbn Mes'ûd gibi tevakkuf etmenin daha doğru olacağını belirtmektedir.⁵⁶

Hz. Peygamber (s.a.s) Allah'ın Âdem'i yetmiş zirâ boyunda yarattığını, cennete girecek olan herkesin Âdem'in sûreti üzere gireceğini ve insanların hilkatinin şu ana kadar hâlâ eksilip durduğunu buyurmuştur.⁵⁷ İbn Hacer "*Hilkat hâlâ eksilip durmaktadır*" ifadesinin, önceki dönemlerde yaşamış Semûd kavminden kalan eserlerin durumuyla çeliştiğini ifade etmektedir. Zira bu kavme ait olduğu belirlenen meskenlerin durumu, onların boylarının sözü geçen bu tedrici kısalmanın gerektirdiği şekilde olmadıklarını göstermektedir. Onların yaşadıkları dönemin eski olduğunda şüphe yoktur. Aynı şekilde onlar ile Âdem arasında geçen sürenin de kendileri ile bu ümmetin ilkleri arasında geçen süreden daha az olduğunda da şüphe yoktur. Şu ana kadar açıklanması zor olan bu durumu izah edebileceğim güçlü bir açıklama şekli bulabilmiş değilim diyen İbn Hacer'in, bu konuda tevakkuf ettiği görülmektedir.⁵⁸

İbn Hacer, hadislerin anlaşılmadığı yerlerde bazen âlimlerin, hadisin sıhhatinde de tevakkuf ettiklerini belirtmektedir. Meselâ Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber'den naklettiği "*Bütün çocuklara doğdukları esnada şeytan dokunur. Kendilerine şeytan dokunduğu için ağlayarak doğarlar. Ancak Hz. Meryem ve onun oğluna şeytan dokunmamıştır*"⁵⁹ hadisinin anlamını Zemahşerî'nin (ö. 488/1095)

⁵⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VI, 139-140.

⁵⁷ Buhârî, *Enbiyâ* 1.

⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VI, 423. Âdem'in boyunun gitgide kısalmasının mümkün olduğuna dair makale için bkz. Ahmet Bedir ve Arif Sarsılmaz, "Hz Âdem'in Boyu", *HÜİFD*, Şanlıurfa 1998, sy. 4, s. 133-138.

⁵⁹ Buhârî, *Tefsiru Sûreti Âl-i İmrân* 2.

eleştirdiğini ve hadisin sıhhati hakkında tevakkuf ettiğini belirtmektedir.⁶⁰

C. Nassın Bulunmadığı Meselelerde Tevakkuf

İbn Hacer, hakkında Kitap ve Sünnet'ten delilin bulunmadığı kesin bilgiye sahip olunamayan meselelerde âlimlerimizin tevakkuf ettiklerini belirtmektedir. Meselâ İbn Hacer, cinlerin ahirette insanların buldukları yerlere girip girmeyecekleri konusunda âlimlerden dört farklı açıklamaya yer vermekte ve dördüncü olarak da bu konuda kesin bir bilgi bulunmadığı için tevakkuf etmenin daha doğru olacağı görüşünü nakletmektedir.⁶¹

Allah Resûlü *"Ehl-i kitab'ı ne tasdik edin, ne de yalanlayın..."*⁶² buyurarak Ehl-i kitab'ın müslümanlara bildirdiği konuların doğru ya da yalan olabileceğini bildirmiştir. İmam Şâfiî, hadisin işaret ettiği gibi kesin bilginin bulunmadığı müşkil meselelerde zan ile karar vermeyip de tevakkuf etmenin daha doğru olacağını bildirmiştir.⁶³

Mesrûk, Hz. Âişe'ye *"Ey Anneciğim! Hz. Muhammed Rabbi'ni gördü mü?"* diye sorduğunda o da *"Her kim sana Muhammed'in Rabbi'ni gördüğünü söylerse, bil ki o yalan söylemiştir"* dediğini sonra da *"Gözler O'nu göremez; hâlbuki O, gözleri görür. O, eşyayı pek iyi bilen, her şeyden haberdar olandır."* (En'âm Sûresi 6/103) *"Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur"* (Şûrâ Sûresi 42/51) âyetlerini okuduğunu nakletmiştir.⁶⁴ İbn Abbas'ın *"Biz Hâşimoğullarıyız. Muhammed'in iki defa Rabbi'ni gördüğünü söylüyoruz"* dediği ve Ka'b'ın da bunun üzerine tekbir getirip *"Allah Teâlâ görülmesini ve kelâmını Mûsâ ile Muhammed arasında*

⁶⁰ Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 62.

⁶¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VI, 398.

⁶² Bkz. Buhârî, *Tefsiru Sûreti'l-Bakara* 11.

⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 20.

⁶⁴ Buhârî, *Tefsiru Sûreti'n-Necm* 1.

paylaştırmıştır. İki defa Mûsâ ile konuşmuş; iki defa da Muhammed'e görünmüştür" dediği nakledilmiştir.⁶⁵ Kurtubî (ö. 656/1258) *el-Müfhim* adlı eserinde bu konuda kesin bir delil olmadığını belirterek tevakkuf etme görüşünün daha isabetli olduğunu söylemiştir. İbn Hacer, bu görüşü Kurtubî'nin, büyük âlimlerden bir gruba dayandırarak naklettiğini belirtmektedir.⁶⁶

Sonuç

Hadisler arasında cem', nesih ve tercih metotlarından biriyle çözülemeyecek bir ihtilafın bulunmadığını belirten âlimler tevakkufa pek fazla itibar etmemişlerdir. Bu yüzden İbn Hacer'in eserinde diğer çözüm metotlarında zikredilen örnekler gibi tevakkufun çok fazla örneği bulunmamaktadır.

Tevakkuf, uygulamada örneğinin az bulunduğu nazarî bir metoddur. Bu terim, tercihi mümkün görülmeyen ihtilafli hadislerde nihâî bir çözüm metodu olarak belirtilmiştir. Ancak bunun dışında, hakkında kesin bilgi sahibi olunamayan müşkil-müteşabih meselelerde ve nassın bulunmadığı konularda âlimlerin susmaları ve fikir beyân etmemeleri de tevakkuf olarak ifade edilmiştir. Yukarıda *Fethu'l-Bârî*'den verilen örneklerin genelde bu manadaki tevakkuf örnekleri olduğu görülmektedir.

İbn Hacer'in ihtilafli rivayetlerle ilgili bütün değerlendirmeleri delilleriyle birlikte araştırıp eserinde zikretmesi onun eserinde tevakkuf edilen hadislerin neredeyse yok denilecek sayıda olmasını netice vermiştir. Ayrıca İbn Hacer'in hadis ve tarih bilgisi, ricâli iyi tanınması, fıkıh ilmine vukufu, sahih hadislerle ilgili tevakkuf edilecek sebepleri ortadan kaldırmıştır. Yani onun bu konulardaki engin

⁶⁵ Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân* 53.

⁶⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 485.

bilgisi ve ihtilafı rivayetlerle ilgili ayrıntılı araştırma yapması eserinde neredeyse tevakkufa mahal bırakmamıştır.

Âlimlerin beklemeyi öngören tevakkuf gibi bir metodu benimsemiş olmaları onların “Her ilim sahibinin üstünde başka bir ilim sahibi vardır” anlayışı ile hareket ettiklerini ve sadece kendi görüşlerine göre hüküm vermeyip başkalarının görüşlerine de saygı duyduklarının bir göstergesidir. Zira onlar aralarında ihtilaf görünen sahih hadislerin başka biri tarafından cem’ edilebileceği düşüncesinin, hadislerden birinin terk edilmesinden daha doğru olduğu inancını taşımaktaydılar. Bu durum, onları sahih hadislerin reddedilmesi anlayışından uzak tutarak her bir hadisi anlama gayretine sevk etmiştir.

Kaynakça

Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’anî, *el-Musannef*, I-XI, thk. Habîburrahman el-A’zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1403.

Ahmet Naim, Babanzâde Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Tecrîd-i Sarih Tercemesi (Mukaddime)*, DİB Yayınları, Ankara 1957.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Hadisevi Yayınları, İstanbul 2006.

Berzencî, Abdüllatif Abdullah Azîz Berzencî, *et-Teâruz ve't-tercih beyne'l-edilleti's-şer'iyye*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinanî el-Leysî, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-II, nşr. Hasan es-Sendûbî, Tunus 1990.

....., *el-Osmâniyye*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, Kahire 1374/1955.

Canan, İbrahim, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, I-XVIII, Ankara 1988.

Cezâîrî, Tâhir b. Salih Ahmed el-Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, el-Matbaatü'l-Cemaliyye, Mısır 1328/1910.

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri, Özellikleri, Faydalanma Usulleri*, İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

....., *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları*, İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 1982.

Cezâîrî, Tâhir b. Salih Ahmed el-Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, el-Matbaatü'l-Cemaliyye, Mısır 1328/1910.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutni*, I-IV thk. Abdullah Hâşim, Dâru'l-Marifet, Beyrut 1386/1966.

Debusi, Ebû Zeyd Ömer b. İsa, *Te'sisü'n-nazar*, nşr. Zekerıyyâ Yûsuf, Matbaatü'l-İmam, Kahire ts.

Demir, Osman, "Tevakkuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), XL, 579.

Dihlevi, Şah Veliyyullah Ebû Abdilaziz Abdirrahim b. Vecihiddin, *Hüccetüllahi'l-bâliğâ*, I-II, trc. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistanî, *Kitâbu's-Sünen*, *Sünenu Ebû Dâvûd*, I-V, thk. Muhammed Avvame, Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Cidde 1419/1998.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna el-Mevsilî, *Müsnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, I-XIII thk. Hüseyin Selim Esed, Dimaşk, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404/1984.

Ebû Zehra, Muhammed, *İmam Şâfiî: Hayatuhu ve asruhu*, (İmam Şâfiî), trc. Osman Keskioglu, DİB Yayınları, Ankara 1969.

Hasan, Osman b. Ali, *Menhecü'l-istidlâl alâ mesâilü'l-i'tikâd inde ehli's-sünneti ve'l-cemâat*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1993.

Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivaye*, Dâru'l-Kütübü'l-Hadise, Kahire 1972.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şehâbeddin Ahmed b. Ali, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhü'l-Buhârî*, I-XIII, thk. Abdülkâdir Şeybe el-Hamd, Mektebetü Melik Fahd, Riyad 1421/2001.

....., *İntikâdü'l-i'tirâz fi'r-red ale'l-Aynî fi şerhi'l-Buhârî*, I-II, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî, Subhi b. Casim Samerrai. Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1993.

....., *Nüzhetü'n-nazar şerhu Nuhbetü'l-fiker*, thk. Salah Muhammed Uveyza, Dâru'l-Hayr, Beyrut, 1409/1989.

İbn Hanbel, Ebû Abdillah eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, I-VI, thk. Şuayb el-Arnâvud, Müessesetü Kurtuba, Kahire, ts.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bâisü'l-hasîs fi ihtisâri Ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1408/1987.

İbn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâceî*, I-III, thk. Halil Me'mun Şiha, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1416/1996.

İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim, *Lisanu'l-Arab*, I-XV, Daru Sadr, Beyrut 1990.

İbnü'l-Esir, Ebu's-Saadât Mecdüddin Mübarek b. Muhammed, *Câmiü'l-usûl min ehâdîsi'r-Resûl*, I-XV, thk. Abdülkadir Arnaut, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1970-1991.

İbnu's-Salah, Takıyyuddîn Ebû Amr Osmân b. Abdirrahman eş-Şehrîzûrî, *Mukaddimetu İbni's-Salâh ve mehasinü'l-ıstılah*, thk. Âişe Abdurrahman, Dâru'l-Maârif, Kahire 1989.

İsmail Hakkı, İzmirli, *İlm-i Hilaf*, Hukuk Matbaası, İstanbul 1330/1914.

Köktaş, Yavuz, *Fethu'l-Bârî ve Umdetü'l-Kârî'nin Metin Tahlili Açısından İncelenmesi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisabûrî Müslim b. el-Haccac, *Sahih-i Müslim*, I-IX, tsh. Muhammed Salih Haşim, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.

Nevevi, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb li'n-Nevevî fennu usûli'l-hadis*, Mektebetü Muhammed Ali Sabih, Kahire 1388/1968.

Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları: Tarih, Usûl, Tenkit, Yorum*, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Fethu'l-mugîs şerhu elfiyeti'l-hadis li'l-Irâkî*, I-III, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.

Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdirrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1399/1979.

Şâkir, Ahmed Muhammed, *el-Baisü'l-hasîs şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadis*, Matbaatu Muhammed Kahire, 1377/1957.

Şâtübî, Ebû İshâk İbrahîm b. Musâ b. Muhammed el-Gırnatî, *el-Muvâfakât fi usûli's-şerîa*, I-IV, thk. Abdullah Dıraz, Kahire ts.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ila tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*, Matbaatü Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Kahire 1356/1937.

Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I-IV, thk. Muhammed Zühri en-Neccâr, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammed, Kahire 1399.

Tirmîzî, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre et-Tirmizi, *el-Câmiu'l-kebir, Sünenü't-Tirmizi*, I-VI, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

Yılmaz, Fethullah, *Fethu'l-Bârî'de İhtilâflı Hadislerin Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul 2013.